

Anton Willem Nieuwenhuis

AFBEELDING 1.
A.W. Nieuwenhuis

Anton Willem Nieuwenhuis (1864-1953)

Ontdekker van Centraal-Borneo en
hoogleraar Volkenkunde in Leiden

door

A.H. Huussen jr.

Eburon
Utrecht 2025

ISBN 978-94-6301-572-1

Academische Uitgeverij Eburon
Vredenburg 40
3511 BD Utrecht
www.eburon.nl

Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag
Grafisch ontwerp: Dolna Elija, Kostandenets, Bulgarije

© 2025 A.H. Huussen jr. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende. Tekst- en datamining van (delen van) deze uitgave is uitdrukkelijk niet toegestaan.

All rights are reserved, including those for text and data mining, AI training and similar technologies.

Inhoud

Afkomst en opleiding	9
Studie te Leiden en promotie in Freiburg im Breisgau	11
Officier van gezondheid	17
Borneo	19
Arts in Sambas	24
INTERMEZZO	
De expeditie van prof. Molengraaff	27
Expeditie van Dr. Nieuwenhuis 1896-1897	32
Wetenschappelijk onderzoek te Buitenzorg	45
Tweede expeditie van Dr. Nieuwenhuis 1898-1899	47
<i>In Centraal Borneo</i>	53
Afscheid van Indië	63
Een idylle in 's Lands Plantentuin	64
<i>Quer durch Borneo</i>	70
Hoogleraar te Leiden	74
Wie trof Nieuwenhuis te Leiden in de jaren 1904 tot 1934 aan als collega's?	85
Nieuwenhuis' onderwijs	91
Wetenschappelijk werk	96
Nederlandsche Anthropologische Vereeniging	101
Nederlandsche Vereeniging voor Tropische Geneeskunde	103
INTERMEZZO	
Het gezin Nieuwenhuis	104
Een grote onderneming: de godsdienst der natuurvölker	110
Studenten en promovendi	119
Universitair bestuurder: Decaan en Rector Magnificus	124
Popularisering van de Volkenkunde	138

Voortgezet wetenschappelijk onderzoek	144
Emeritaat	148
Onder volkenkundigen	152
 Bijlagen	 161
Bijlage I. Brief van A.W. Nieuwenhuis gedateerd Nanga Blooe 25 augustus 1896	161
Bijlage II. Een rapport over het groenwezen 1919	165
 Afkortingen	 169
 Noten	 171
 Bibliografie van prof. dr. Anton Wilem Nieuwenhuis	 211
Beknopte bibliografie van dr. M. Nieuwenhuis-Von Uexküll	
Guldenband	244
 Verantwoording der illustraties	 246
 Register van persoonsnamen	 247
Register van aardrijkskundige namen en zaken	252

Waarom deze biografie? Er is een verheugende belangstelling voor Anton Nieuwenhuis en zijn echtgenote Margarethe barones von Uexküll-Güldenband. In 2024 verscheen een fraai verzorgde uitgave van de herinneringen en brieven van de barones, bewerkt door een van haar kleindochters, de Leidse dermatologe Marja Herfst. Bovendien publiceerde de historica Claartje Bunnik in 2025 een soort dubbelbiografie van het echtpaar.¹ Beide publicaties laten ruimte voor een speciaal aan de ontdekker van Centraal-Borneo en hoogleraar in de Volkenkunde gewijde levensbeschrijving van Anton Nieuwenhuis. Diverse Leidse professoren van de late 19^e en de vroege 20^e eeuw hebben al hun biografen gevonden. Niet alleen Nobelprijswinnaars als Lorentz, Kamerling Onnes en Van 't Hoff kregen moderne monografieën maar ook grotere en kleinere kopstukken uit de faculteit der Letteren en Wijsbegeerte kwamen aan de beurt zoals Huizinga, Snouck Hurgronje, Bolland, J.J.M. de Groot, Van Wijk, De Liagre Böhl, en bovendien de volkenrechtjurist C. van Vollenhoven die ook in de faculteit der Rechtsgeleerdheid fungeerde.

Afkomst en opleiding

Het dorp Papendrecht-Matena, uitgestrekt liggend langs de Merwede tegenover Dordrecht, waar Nieuwenhuis ter wereld kwam, telde in de jaren veertig van de negentiende eeuw bijna tweeduizend inwoners. Het omvatte toen 240 huizen met 361 huisgezinnen. De inwoners vonden voornamelijk een bestaan in landbouw, veelteelt en 'melkerij'. Het dorp bezat een Hervormde kerk en een in 1840 herbouwde school, die door gemiddeld 140 leerlingen werd bezocht.² Vader Arend Jan Nieuwenhuis (Deventer 17.5.1837-5.1.1865 Papendrecht) fungeerde er als hoofdonderwijzer. Slechts korte tijd werd naar hem een straat genoemd.³ Hij was op 23 juli 1867 te Twello, gemeente Voorst, getrouwd met Johanna Schneider (Zutphen 23.11.1840-8.1.1926 Leiden).⁴ Arend Jan was een zoon van de timmerman Teunis Nieuwenhuis en van Willemina Hillebrink. Moeder Johanna was een dochter van Gerrit Carel Schneider, 'klerk', uit Hengelo en van Hermanna Geesbarta Hiddink uit Zutphen die aldaar op 30 augustus 1837 waren gehuwd. Arend Jan en Willemina kregen twee zonen: Antoon Willem Nieuwenhuis (22.5.1864), die zich 'Anton' noemde en Arend Jan junior, die postuum op 21 juli 1865 te Deventer werd geboren.⁵ Hij koos het beroep van meubelmaker en -ontwerper, schilder en beeldhouwer en overleed op 25 juli 1937 te Zeist.⁶ Een harde slag trof het jonge gezin Nieuwenhuis door de dood van vader Arend Jan op 5 januari 1865, 27 jaar oud.⁷ De weduwe vestigde zich met haar zoons in Deventer waar haar schoonouders woonden. Zij dreef daar een winkel. In 1926 is zij in Leiden, waar haar zoon Anton woonde, op 85-jarige leeftijd overleden.⁸

AFBEELDING 2.

Annonce geboorte Anton Willem Nieuwenhuis OHC 26.5.1864

Na de lagere school doorliep Anton de in 1864 gestichte Hogere Burgerschool in Deventer die van 1876 tot 1891 werd geleid door 'rector' Dr. J. Sirks. Het *Gedenkschrift* ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van deze HBS, geschreven door de 'directeur' Dr. J.J. Le Roy, geeft een overzicht van de leraren en van de leerlingen die het einddiploma in die periode behaalden.⁹ Anton slaagde in juli 1876 voor het toelatingsexamen met een fraaie cijferlijst.¹⁰ Nadat hij de eerste klas had gedoubleerd, doorliep hij de volgende klassen met zeer goede cijfers.¹¹ In 1882 deed hij met succes eindexamen.¹² Die examens werden destijds centraal per provincie afgenomen, in zijn geval te Zwolle.¹³

Studie te Leiden en promotie in Freiburg im Breisgau

Pas een jaar later heeft Anton zich aan de Leidse academie als student in de geneeskunde laten inschrijven.¹⁴ Hij diende zich in de eerste plaats voor te bereiden op het zogenaamde 'natuurkundig examen' waarvan de wettelijke vereisten hieronder worden opgesomd; in ieder geval zal hij zich de grondbeginselen van het Latijn hebben moeten eigen maken. Bovendien zal hij financiële middelen hebben moeten vinden om de kosten van de studie te bestrijden. Hij vond in 1883 te Leiden een kamer aan de Hoogewoerd nr. 21 ten huize van Schretlen.¹⁵ In de medische faculteit fungeerden toen de volgende hoogleraren: Abraham Everard Simon Thomas (1820-1886) sinds 1848 voor verloskunde en vrouwenziekten¹⁶ die werd opgevolgd door Hector Treub (1856-1920), Adriaan Heynsius (1831-1885) sinds 1866 voor physiologie en histologie die werd opgevolgd door Willem Einthoven (1860-1927), Teunis Zaayer (1837-1902) sinds 1866 voor anatomie en practische gerechtelijke geneeskunde, Derk Doyer (1827-1896) sinds 1869 voor oogheelkunde, Guillaume Daniel Louis Huet (1832-1891) sinds 1872 voor pharmacologie, Samuel Sigmund Rosenstein (1832-1902) sinds 1873 voor pathologie, Theodorus Hendrik Mac Gillavry (1835-1921) sinds 1877 voor ziektekunde, ziektekundige ontleedkunde (waarvoor in 1888 geneeskundige politie in de plaats kwam) en gezondheidsleer, Jan Egens van Iterson J.A. zn (1842-1901) sinds 1878 voor heelkunde, gerechtelijke geneeskunde en geneeskundige politie (van welke laatste twee taken hij in 1888 werd ontheven).¹⁷

De studie der geneeskunde was in de tweede helft van de negentiende eeuw gebaseerd op twee wetten. De *Wet regelende de voorwaarden tot verkrijging der bevoegdheid van geneeskundige, apotheker ... en vroedvrouw* van 1865 bepaalde:¹⁸

Art. 1. Tot uitoefening der geneeskunst, in haren geheelen omvang of der artsenijbereidkunst als apotheker [...] of der verloskunst als vroedvrouw,

zijn in het geheele Rijk bevoegd zij, die door het afleggen van een examen op de wijze door de wet geregeld, den graad van genees-, heel- en verloskundige of van apotheker [...] of van vroedvrouw verkregen hebben.

Van hen die aan eene Nederlandsche hoogeschool het doctoraal examen in de geneeskunde hebben afgelegd en tot de promotie zijn toegelaten, bepaalt zich, in afwachting dat de wet op het hooger onderwijs anders beschikke, het examen tot verkrijging van den graad van genees-, heel- en verloskundige, overeenkomstig art. 3, tot het praktisch examen in de genees-, heel- en verloskunde, bedoeld in art. 5 dezer wet.

Art. 2. Tot officieren van gezondheid worden alleen benoemd zij, die volgens de wet bevoegd zijn tot uitoefening der geneeskunst in haren geheelen omvang in het geheele Rijk.

Art. 3. De graad van genees-, heel- en verloskundige wordt verkregen ten gevolge van:

- a. een natuurkundig en
- b. een geneeskundig examen.

Art. 4. Tot het natuurkundig examen worden alleen zij toegelaten, die aan de commissie voor dit examen voldoende bewijzen leveren van kennis der nederlandsche, latijnsche, fransche en hoogduitsche talen, van de wis- en stekunst, als voorbereiding tot beoefening der natuurkundige wetenschappen. Het examen betreft:

- a. de natuurkunde; b. de scheikunde; c. de plantenkunde; d. de natuurlijke geschiedenis van dieren en delfstoffen; e. de kennis der geneesmiddelen als waren; f. de ontleedkunde, vergelijkende ontleedkunde en physiologie.

Art. 5. Het geneeskundig examen betreft:

- a. de ziektekunde en ziektekundige ontleedkunde; b. de geneesmiddelenleer; c. de gezondheidsleer; d. de geregtelijke geneeskunde; e. de genees-, heel- en verloskunde; f. de artsenijsbereidkunde.

Het examen in de genees-, heel- en verloskunde is theoretisch en praktisch. Bepaaldelijk worden ook voldoende bewijzen gevorderd van praktische kennis aan het ziekbed, in het verrigten van heel- en verloskundige operatiën, en in het gereedmaken van recepten.

Voor de toelating tot het geneeskundig examen moet de verklaring van een hier te lande bevoegd geneeskundige worden overgelegd, dat de candidaat gedurende minstens twee jaren de genees- en heilkundige behandeling van zieken gevolgd heeft, en het bewijs, dat hij in tegenwoordigheid van eenen verloskundige hier te lande minstens tien gewone en twee buitengewone verlossingen verrigt heeft.

De Wet tot regeling van het hooger onderwijs die in 1877 werd ingevoerd, bepaalde:¹⁹

Art. 1. Elke der universiteiten bevat de volgende faculteiten: a. de faculteit der godgeleerdheid; b. ... regtsgeleerdheid; c. ... geneeskunde; d. ... wis- en natuurkunde; e. ... letteren en wijsbegeerte.

Art. 42. Aan elke universiteit wordt onderwijs gegeven: [...] 3^e. In de faculteit der geneeskunde: a. in de ontleedkunde; b. in de physiologie; c. in de ziektekunde en ziektekundige ontleedkunde; d. in de geneeskunde; e. in de heilkunde; f. in de verloskunde; g. in de kennis der geneesmiddelen en de geneesmiddelenleer; h. in de gezondheidsleer en de geneeskundige politie; i. in de geregtelijke geneeskunde.

Art. 63. Tot het volgen der lessen aan de universiteit wordt gevorderd: 1^e. betaling der in artt. 64 en 65 vermelde sommen; 2^e. inschrijving bij den rector-magnificus. De inschrijving geschiedt kosteloos; zij geldt voor het studiejaar waarin zij is geschied. Tot de inschrijving gaat de rector-magnificus niet over vóór dat hem het bewijs is vertoond, dat de gevorderde som is betaald of dat eene Rijksbeurs genoten wordt.

Art. 64. Ieder, die de lessen aan de universiteit wenscht te volgen, betaalt jaarlijks eene som van f 200. Daardoor wordt toegang tot alle lessen der hoogleeraren en lectoren en tot de inrigtingen en verzamelingen der universiteit verkregen, onder de bepalingen, bedoeld in het 2^e lid van art. 48. [luidende: Het beheer en gebruik dier verzamelingen en hulpmiddelen wordt door Ons geregeld, curatoren gehoord.] Zij, aan wie eene Rijksbeurs is toegekend, zijn van deze betaling vrijgesteld. De toegang tot de lessen, inrigtingen en verzamelingen wordt hun kosteloos verleend.

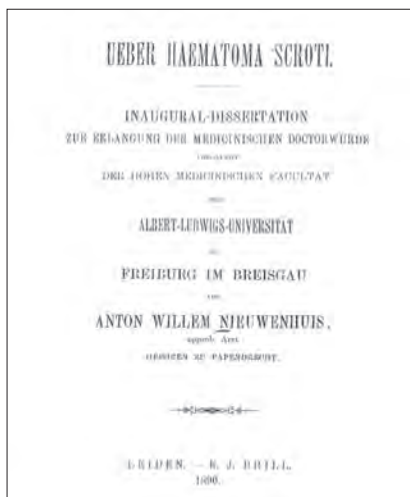
Het Leiden waar Nieuwenhuis zich in 1883 vestigde, stond aan het begin van een economische herleving. De oude wallen werden van lieverlede afgegraven om ruimte voor stadsuitbreiding te scheppen. De bevolking nam tussen 1879 en 1899 toe van ruim veertigduizend tot vijftigduizend.²⁰ Onderwijsinstellingen als de universiteit en haar bibliotheek en laboratoria, de Kweekschool voor de Zeevaart, het garnizoen bepaalden het beeld van de openbare ruimte nog sterk. De studenten met hun sociëteit 'Minerva' waren nadrukkelijk aanwezig. Hun aantal bedroeg in het jaar van Nieuwenhuis' aankomst 740 van wie er 486 lid van het Leidsche Studentencorps waren.²¹ Vertier was er genoeg en de 'Heeren' studenten lieten dat ook weten: Leidse fotografen als Kiek en Jonker legden de feesten en 'uitjes' voor hen vast.²²

Het LSC kende enkele tientallen onderverenigingen. Nieuwenhuis was lid van de Leidsche Studenten-Vereeniging tot vrijwillige oefening in den wapenhandel "Pro Patria". Het *Leidsch Dagblad* deed trouw verslag van de locale en nationale wedstrijden der schietverenigingen. In 1885 bijvoorbeeld behaalde Nieuwenhuis 51 punten.²³ Die bedrevenheid op het pistool zou hem in zijn latere carrière als ontdekkingsreiziger goed van pas komen. In datzelfde jaar 1885 vierde de Leidse academie haar 62e lustrum. Tot de traditionele feestelijkheden behoorde toen een 'maskerade' georganiseerd door leden van het LSC. Het thema was 'Leiden vanaf haar stichting tot 1574' en de hoofdfiguur graaf Floris V van Holland. Nieuwenhuis heeft deze historische optocht waaraan hij waarschijnlijk niet deelnam, als toeschouwer kunnen bewonderen.²⁴

Intussen studeerde Nieuwenhuis gestaag voort. Zijn examens zijn, zoals toen gebruikelijk in een tijd waarin men de zgn. 'privacybescherming' nog niet had uitgevonden, onder andere in de kranten terug te vinden. Het eerste natuurkundig examen legde hij in juni 1884 af, gevolgd door het tweede natuurkundig examen in juni 1886.²⁵ Weer twee jaar later volgde in april 1888 het theoretisch geneeskundig examen.²⁶ Nieuwenhuis besloot zijn studie in november 1889 toen de geneeskundige staatscommissie hem tot arts bevorderde.²⁷

Aangezien destijds alleen gediplomeerden van een gymnasium toegang tot de promotie hadden, moesten oud-leerlingen van de HBS als bezitters van een doctoraal diploma zich bezinnen over het verder eventueel te volgen academische traject. Velen, tot latere nobelprijswinnaars als Hendrik Antoon Lorentz toe, bekwaamden zich gedurende één of

twee jaar in de klassieke talen om zo via een staatsexamen alsnog toegang tot de promotie te verkrijgen. Anderen verkozen een kortere weg door zich te melden bij een buitenlandse universiteit die deze strenge eis niet stelde. Evenals zijn latere Utrechtse collega de arts Jacob Kohlbrugge (1865-1941) koos Nieuwenhuis voor de Albert-Ludwigs-Universiteit in Freiburg im Breisgau.²⁸ Hij promoveerde er in juni 1890 tot doctor in de geneeskunde op een Inaugural-Dissertation met een niet-alledaags onderwerp

AFBEELDING 3.

A.W. Nieuwenhuis dissertatie 1890

Ueber haematoma scroti. Zijn promotor was de chirurg Paul Kraske en de fungerend decaan der medische faculteit E. Baumann.²⁹ Naar Kraske (1851-1930), sinds 1883 hoofd van de chirurgische kliniek, is een wijze van opereren van darmkankergezwellen 'Kraske's operatie' genoemd.³⁰

Nieuwenhuis deed 'Dem Hochverehrten Herrn Professoren Baumann, Decan der Medicinischen Facultät in Freiburg im Breisgau' op 21 april 1890 het verzoek om toelating tot de promotie, op grond van een 'Prüfung' in de vakken 'Innere Medicin Chirurgie Geburtshilfe und Gynäkologie' onder overlegging van zijn *curriculum vitae*.³¹

'Anton Willem Nieuwenhuis, geboren 22 Mei 1864 in Papendrecht, Zuid-Holland, Niederlande, siedelte in seinem ersten Lebensjahre nach Deventer in Overijssel mit seiner Familie über, wo er bis seinem zwölften Jahre die Schule besuchte und nachher auf die "Hoogere Burgerschool" überging. In 1882 erlangte er das Maturitätszeugniss und besuchte von 1883-1889 die Universität in Leiden, wo er Medicin studirte und in Juli das "eerste Naturkundig", in Juni 1886 das "tweede Naturkundig", in April 1888 das "Theoretisch Geneeskundig", in März 1889 das "erste Artsexamen["] und in November 1894 [= 1889] das "tweede Artsexamen" bestand. Nachher wurde er in December desselben Jahres zum Militär Arzte der Ost-Indischen Armee ernannt.'